

Niepewność poznawcza jako element liberalnego kwakryzmu

Cognitive Incertitude as an Element of Liberal Quakerism

Słowa kluczowe: kwakryzm, liberalny kwakryzm, Religijne Towarzystwo Przyjaciół, milczenie, nabożeństwo milczące, niepewność, brak kredo, światło wewnętrzne, mistyka

Key words: Quakerism, liberal Quakerism, Religious Society of Friends, silence, meeting for worship, incertitude, creedless, inward Light, mysticism

Streszczenie:

Artykuł dyskutuje z krytyczną tezą wysuniętą przez profesora Pinka Dandeliona z Uniwersytetu w Birmingham i Uniwersytetu w Lancaster, że współczesnym liberalnym kwakryzmem kieruje poczucie bezwzględnej niepewności, które stało się normą grupy („absolutne być może”) czyniąc go mniej liberalnym, niż się wydaje. Gdyby tak było, liberalny kwakryzm nie byłby w rzeczywistości liberalny, ale musiałby zostać uznany za w jakimś stopniu opresyjny. Artykuł przedstawia ideę liberalnego kwakryzmu pojmowanego nie jako religia, ale jako kolektywna metoda zarządzania indywidualnymi, duchowymi i religijnymi poszukiwaniami. Takie rozumienie kwakryzmu pozwala tłumaczyć szczególne podejście do poznawczej niepewności jako sposobu na utrzymanie zwartości grupy. Nacisk na poznawczą niepewność zdaje się wynikać z pragnienia nieranienia i odrzucenia dominacji nad innymi kwakrami, indywidualnymi poszukiwaczami, poprzez deklarowanie jakichkolwiek absolutnych prawd. Nie posiadając wyznania wiary, umieszczając ciszę w centrum nabożeństwa (nazywane go *meeting for worship*), a także akceptując w swoim gronie ludzi wszystkich światopoglądów, kwakryzm stał się naturalnym miejscem, w którym

---

¹ Dr hab. Zbigniew Kaźmierczak jest profesorem Uniwersytetu w Białymstoku.

niepewność może być jedną z głównych wartości, ponieważ umożliwia kwakrom realizację ich osobistych poszukiwań bardziej spokojnie i bezpiecznie. Artykuł podkreśla jednak, że w żadnym wypadku nie jest to bezwzględna niepewność. Badania socjologiczne pokazują, że większość brytyjskich kwaków wierzy w Boga i definiuje siebie jako chrześcijan.

Abstract:

The paper refers to the critical point made by professor Pink Dandelion from the University of Birmingham that modern liberal Quakerism is governed by the sense of total incertitude that has become the norm of the group ('the absolute perhaps') making it less permissive than it pretends to be. If that were the case, the liberal Quakerism would not be in fact liberal but would need to be deemed oppressive. The paper presents the idea of the liberal Quakerism conceived of not as a religion but as collective method of managing individual, spiritual and religious quests. This seems to account for its special dealing with incertitude as a way of keeping the social group together. Insistence on incertitude stems from the willingness not to hurt or dominate other Quaker, individual seekers by declaring any absolute truths. Also having no creed, putting silence in the centre of the religious service (the meeting for worship) as well as welcoming people of all world-views, Quakerism has become a natural place where incertitude can be one of the main values as it enables Quakers to practice their individual quests more peacefully and safely. The paper shows, however, that by no means is it an absolute incertitude. Sociological research shows that most British Quakers believe in God and want to describe themselves as Christians.

W prezentowanym artykule pragnę skupić się na opisie współczesnego liberalnego kwakryzmu jako metodzie oraz zestawić go w takim rozumieniu z poglądami Pinka Dandeliona, profesora na Wydziale Teologii i Religii Uniwersytetu w Birmingham² oraz wykładowcy na Uniwersytecie w Lancaster³. Jak zobaczymy, ten socjolog religii, kwakier i czołowy teoretyk liberalnego kwakryzmu⁴ głosi w sensie krytycznym,

² Zob. <http://www.birmingham.ac.uk/staff/profiles/tr/dandelion-ben.aspx>.

³ Zob. <https://www.lancaster.ac.uk/ppr/about-us/people/ben-dandelion>.

⁴ W artykule tym ograniczę się do refleksji nad naturą kwakryzmu liberalnego w Wielkiej Brytanii. Uwagi te dadzą się jednak odnieść *mutatis mutandis* do kwakryzmu

iż sednem tej grupy światopoglądowej we współczesnej jej formie jest całkowity sceptycyzm („absolutne być może”). Pink Dandelion twierdzi tym samym, że liberalny kwakryzm nie jest do końca liberalny, gdyż nie dopuszcza do głosu osoby, które doświadczyły boskości. Jego zdaniem najbardziej rozpowszechnione stanowisko tego nurtu zrywa w sferze publicznej z wszelką teologią, co prowadzi do zanegowania jego tradycyjnego, opartego na zasadach teistycznego charakteru.

Jak będę starał się pokazać w tym artykule, dyskusja z poglądami Dandeliona umożliwia, jak się wydaje, uchwycenie istotnych cech kwakryzmu, które posiadają zdecydowanie nowoczesne oblicze, a które pomimo swojej nietradycyjności w pewnej swej części (niezgodność z teizmem) przynoszą interesującą ofertę światopoglądową dla współczesnego świata zgodną z inną jej tradycyjną częścią (prymatem doświadczenia). Oferta ta jest interesująca, gdyż może stanowić narzędzie samorozumienia się ludzi religijnych w obliczu ostrego poczucia relatywizmu wszelkich tradycji religijnych. Punktem wyjścia tej dyskusji jest teza, że współczesny kwakryzm liberalny nie jest religią czy wyznaniem, ale metodą zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami prawdy duchowo-religijnej. Aby tę metodą uprawiać pewna doza sceptycyzmu na poziomie dyskursu publicznego jest niezbędna – odwrotnie, krytyka tej dozy sceptycyzmu jest próbą skierowania kwakryzmu ponownie na tory standardowego wyznania, cechującego się jednolitym, teistycznym światopoglądem.

Geneza kwakryzmu liberalnego

Założycielem wyznania, którego członkowie są popularnie zwani kwakrami⁵ (a od początku XIX wieku Religijnym Towarzystwem

---

liberalnego w innych krajach.

⁵ Nazwa „kwakrzy” [*Quakers*] (od czasownika *to quake* – trząść się) pochodzi od sędziego z Derby, który sądząc George’a Foxa w 1650 r., użył jej w intencji wyśmiania nowego ruchu religijnego ze względu na zdarzające się przypadki trzęsienia się wśród uczestników kwakerskich spotkań.

Przyjaciół) był George Fox (1624-1691). Wczesne przesłanie kwakerskie głosiło, że wewnętrzne Światło (zwane często *Inward Light*)⁶, które obecnie jest w sercu każdego człowieka, pozwoli każdemu ujawnić mu jego wewnętrzne zło, a potem uzdolnić go do życia w doskonałości, właściwej dla stanu sprzed Upadku (Davie 1997, 14-15). W każdym człowieku, niezależnie od jego aktualnej kondycji moralnej czy wyznania, znajduje się „to, co Boże” [*that of God*], które uzdalnia go do dobroci i poznania prawdy. Postępowanie kwaków wyróżniało się przez specyficzne formy i wartości (zwane później świadectwami [*testimonies*]: odmowę składania przysięg⁷, pacyfizm, odmowę płacenia obowiązkowego podatku na Kościół anglikański, równość (np. wyrażająca się w używaniu *thee* oraz *thou* zamiast *you*⁸), prostotę, noszenie prostych (najczęściej szarych) ubrań czy rezygnacja z rozbudowanych form życia towarzyskiego (choćby z uchylania kapelusza na powitanie). Najbardziej charakterystyczną cechą religijności kwaków był i pozostaje zapożyczony od XVII-wiecznych baptystów i separatystów, sposób sprawowania nabożeństw [*meeting for worship*], które przebiegają w ciszy. Głośne nauczanie [*vocal ministry*] występuje sporadycznie w czasie tych nabożeństw w formie krótkich, nie mogących wykroczyć poza kilka minut wypowiedzi dowolnych uczestników spotkania wówczas, kiedy odczuwają, iż są natchnieni (np. przez Ducha Świętego) do tego, aby mówić. Już wczesni kwakrzy odrzucili płatne duchowieństwo: nie tylko hierarchię typową dla episkopalnego anglikanizmu, ale również charakterystyczną dla

---

⁶ „Przyjaciele mówili o Świetle, Duchu i Chrystusie istniejącym wewnątrz [człowieka] tak bardzo wymiennie, że nie można uczynić między nimi żadnego jednoznacznego rozróżnienia” (Barbour 1964, 110).

⁷ Kwakrzy odwoływali się tutaj do Nowego Testamentu (Mt 5, 33-37; Jk 5, 12) oraz protestowali w ten sposób przeciw upadkowi społeczeństwa, w którym kłamstwo jest tak rozpowszechnione, iż pojawia się potrzeba składania przysięg.

⁸ W XVII w. zwroty *thee* i *thou* były kierowane do osób równych lub niższych sobie, natomiast *you* do osób stojących wyżej w społecznej drabinie. Decyzja kwaków, aby używać *thee* i *thou*, była wyrazem ich przekonania o równości wszystkich ludzi (konotacja niższości związana z tymi wyrazami nie była uwzględniana).

purytanizmu i większości innych wyznań protestanckich wyróżnioną grupę ministrów nauczających Słowa Bożego⁹. Z tą decyzją związane było również odrzucenie wszelkich sakramentów.

Biblia była uznawana przez wczesnych kwakrów za tekst natchniony przez Boga, jednak zarazem za coś zewnętrznego i drugorzędnego wobec wewnętrznego Światła, tkwiącego w każdej jednostce. W kwakryzmie liberalnym, który w Europie rozpoczął się na konferencji w Manchesterze w 1895 r., pozbawiono Biblię nawet tej roli, uznając, że jedynym źródłem wiedzy religijnej jest samo doświadczenie (religijne czy mistyczne)¹⁰. Ten dystans wobec Biblii wynikał z dążenia do uwzględnienia w światopoglądzie religijnym osiągnięć nauki, w szczególności teorii ewolucji Darwina, odkryć w geologii (rewelacje biologii i geologii zaprzeczały gruntownie tezom Starego Testamentu) oraz badań krytyczno-historycznym nad Biblią. Można by powiedzieć, że tak jak David Hume pragnął uczynić czyste doświadczenie rdzeniem filozofii, tak liberalni kwakrzy pragnęli – i pragną – uczynić czyste doświadczenie rdzeniem religii¹¹. Odtąd zaleca się otwartość na prawdę, która może mieścić się w każdym człowieku i w każdym doświadczeniu. „Czy jesteś otwarty na nowe światło – skądkolwiek by przychodziło?” (*Advices and Queries. The Yearly Meeting of the Religious Society of Friends (Quakers) in Britain* 2008, 7) – pyta kwakrów *Advices and Queries*, współczesna standardowa

---

⁹ Dominujący w USA i Afryce kwakryzm ewangelikalny akceptuje płatnych ministrów. Tam też kult nie odbywa się w ciszy, ale stanowi co najwyżej, obok kazania i śpiewanych pieśni, pewną jego część.

¹⁰ Martin Davie zauważa: „W świecie, w którym nauka i krytyka biblijna sprawiły, że było coraz trudniej odwołać się do cudów czy Biblii, aby udowodnić ważność religii chrześcijańskiej, trzeba było znaleźć inny sposób uzasadnienia wiary chrześcijańskiej i teologowie w znaczącym stopniu zwrócili się do doświadczenia religijnego, aby je dostarczyć” (Davie 1997, 72).

¹¹ Do czołowych przedstawicieli liberalnego skrzydła w kwakryzmie należeli: John Wilhelm Rowntree, Joshua Rowntree, John W. Graham, J. Rendel Harris, Laurence Richardson, Silvanus P. Thompson, Thomas Hodgkin, William Charles Braithwaite, Rufus Jones.

broszura zawierająca zbiór myśli wyrażających troski i zachęty sformułowane przez przedstawicieli brytyjskiego kwakryzmu.

Mimo że przekonanie o boskości Jezusa oraz teza o jego odkupieńczej ofiary na Krzyżu nigdy nie znajdowały się w centrum wiary liberalnych kwaków, można powiedzieć, że do końca lat 50-tych XX wieku liberalny kwakryzm pozostawał wyznaniem o cechach chrześcijańskich. Istotna zmiana nastąpiła w latach 60-tych, kiedy nacisk na tolerancję i rolę nauki zepchnął na dalsze tło jego chrześcijański charakter (Davie 2004, 200). Według Pinka Dandeliona w latach 60-tych powstaje „liberalno-Liberalny kwakryzm” [*liberal-Liberal Quakerism*] (Dandelion 2007, 152). Wraz z pojawieniem się permissywnego podejścia wobec przekonań religijnych w łonie liberalnego kwakryzmu zaczęła dominować „liberalna kultura wierzeń” (Dandelion 2008a, 22). Kwakrzy liberalni, nie mając żadnego credo czy zbioru twierdzeń, pod które wszyscy by się podpisali, wyznaje według Dandeliona „konformistyczne i konserwatywne «credo zachowania»” [*behavioural creed*] (Dandelion 2008a, 22), będące swoistą kwakerską „meta-narracją” (Dandelion 2008a, 29). W ramach tego credo uznaje się określone wartości w sferze publicznej (sposób zachowania się na milczących nabożeństwach, sposób podejmowania decyzji, pacyfizm, ekologia, działalność charytatywna i humanitarna, mediacje między stronami konfliktu, pozytywny stosunek do uchodźców, walka z dyskryminacją), ale nie narzuca się jednostce żadnych specyficznych norm w sferze prywatnej. Credo zachowania określałoby jedynie sposób zachowania na spotkaniach kwakerskich (Dandelion 2008a, 29).

Doświadczenie pozostaje najwyższym kryterium wiedzy religijnych, chociaż – i to jest najważniejsze dla podjętego w tym artykule problemu – jego interpretacja jest pełna sceptycyzmu. Według Pinka Dandeliona współcześnie kwakrzy liberalni przyjmują stanowisko, którego hasłem może być „absolutnego być może” [*absolute perhaps*]: „Są absolutnie pewni (racjonalnie), że nigdy nie mogą być pewni (teologicznie). Posługują się doktryną «absolutnego być może» i rozumieją ją w sposób

normatywny” (Dandelion 2007, 152). Zdaniem Dandeliona zatem współcześni kwakrzy liberalni nie są tak bardzo tolerancyjni i otwarci, jakby się mogło wydawać, gdyż od wypowiedzi publicznych oczekują tego, aby były wygłaszane z poczuciem absolutnej niepewności, w szczególności absolutnej niepewności teologicznej.

W konsekwencji „tworzy się napięcie między jednostką a grupą, która zbiorowo życzy sobie mówić bardzo mało na tematy teologiczne” (Dandelion 2004, 229). Niektóre osoby ankietowane przez Dandeliona wyrażały obawę, czy ich interpretacja teologiczna może zostać zaakceptowana przez ich lokalną grupę religijną (Dandelion 2004, 230). Dandelion dochodzi więc do wniosku, że „ci, którzy znajdują teologiczną prawdę albo ci, którzy chcą się nią podzielić z resztą grupy będą się czuli coraz to bardziej niewygodnie” (Dandelion 2007, 152).

Jest istotne dla naszych dalszych rozważań, aby zauważyć, że współczesny brytyjski kwakryzm stanowi mozaikę najrozmaitszych światopoglądów. Według badań socjologicznych przeprowadzonych w 2013 r. wśród brytyjskich kwaków 32 procent to grupa „tradycyjna”, która wierzy w Boga, określa siebie jako chrześcijańską, podkreśla rolę Jezusa, wierzy w siłę modlitwy. Z kolei 50 procent to grupa „liberalna” (liberalna w węższym sensie, bo cały brytyjski kwakryzm jest liberalny w ogólnym sensie), tzn. mniej wierzy w Boga (55 procent osób wierzy), mniej się modli i nie wierzy w moc modlitwy, a zamiast Biblii preferuje *Quaker Faith and Practice* – księgę reprezentującą zbiór zasad współczesnych brytyjskich kwaków (*Quaker Faith and Practice. The Book of Christian Discipline of the Yearly Meeting of the Religious Society of Friends (Quakers) in Britain* 1998), określając się zarazem bardziej jako duchową niż jako chrześcijańską. 18 procent stanowi grupa nie-teistyczna, która jest raczej skłonna deklorować, że nie wierzy w Boga (w jej ramach 9 procent mówi, że wierzy a 49 procent mówi, że nie wierzy). Członkowie tej grupy określają się nie-teiści, agnostycy, humaniści czy ateiści (Hampton 2013).

Liberalny kwakryzm jako metoda

Twierdzenie Dandeliona, że kwakryzm współczesny jest mniej permissywny niż się wydaje, gdyż publicznie głosi wyższość niepewności i nie aprobuje żadnych konkretnych wierzeń, nosi pewien odcień krytycyzmu, co jaśniej ukazuje nam się z chwilą, gdy dowiadujemy się o gdzie indziej wyrażanym, entuzjastycznym teizmie Dandeliona. W wypowiedziach mniej akademickich, a bardziej wyznaniowych, reprezentuje on zdecydowany teizm i pragnie, aby kwakrzy w Wielkiej Brytanii powrócili do swojej wcześniejszej, teistycznej przeszłości, dystansując się do swoich ateistycznych czy agnostycznych członków (zob. np. Dandelion 2014).

Wydaje się jednak, że Pink Dandelion nie dostrzegł faktu, iż natura współczesnego kwakryzmu może być pojęta jako rezultat konsekwentnego, a więc przemyślanego, a nie przypadkowego, uznania doświadczenia za jedyne kryterium poznania duchowo-religijnego. W konsekwencji kwakrzy przyjęli wspomniany postulat, aby być otwartym na światło niezależnie od tego, skąd ono pochodzi. W ten sposób liberalny kwakryzm stał się przystanią dla różnych światopoglądów, gdyż w każdym z nich byli i są gotowi dopatrywać się źródła jakiegoś światła. Wydaje się, że już ta postawa sprawia, iż może on być swoistym modelem dla współczesnej religijności. Liberalny kwakryzm może być modelem dla współczesnej (ostatecznie rzecz biorąc) przymuszonej do pluralizmu i tolerancji świadomości religijnej, gdyż dobrowolna afirmacja pluralizmu i tolerancji leży wśród przesłanek zmian, jakie zaszły w brytyjskim kwakryzmie począwszy od końca XIX wieku, a w amerykańskim kwakryzmie od pierwszej jego połowy.

Przybierając obecny kształt, kwakryzm liberalny nie poszedł w przypadkowym kierunku i nie znajduje się w sytuacji, w której musi robić dobrą minę do złej gry. Formy, jakie przyjął, zdają się mieć wyrazisty sens i wewnętrznie koherentną logikę. Akceptując w imię doświadczenia i otwartości na doświadczenie osoby o rozmaitych światopoglądach, przekształcił się z religii w metodę życia duchowo-religijnego. Ze względu na różnorodność światopoglądów, która go od wewnątrz

tworzy, liberalny kwakryzm nie może być nazwany religią czy wyznaniem religijnym w zwykłym tego słowa znaczeniu. Nie posiada wszak kluczowej rzeczy, którą wszystkie religie czy wyznania *de facto* posiadają: wspólnego, rozbudowanego credo, zawierającego jakieś twierdzenia o rzeczywistości nadprzyrodzonej. Wspólnie dzielone przez kwaków przekonanie o istnieniu tego, co boże w każdym człowieku jest jednym z nielicznych przekonań o świecie, które ewentualnie można by rozpatrywać jako kandydata do kwakerskiego credo. Ale ostatecznie rzecz biorąc, również ono nie może być uznane za element credo. Nie ma zgody bowiem, co do interpretacji prawdziwej natury tego, co boże. Przecież kwakerscy teści zupełnie inaczej zinterpretowaliby ten fenomen, niż kwakerscy niecieści. Uznając to, co boże w każdym człowieku każdy kwakier może również żywić wątpliwości do jakiego stopnia to, co boże faktycznie ujawnia się na zewnątrz jednostki. Innymi słowy, może się zastanawiać, do jakiego stopnia w praktycznej rzeczywistości powinien traktować drugą istotę ludzką jako rzeczywistość owładniętą boskością wywodzącą się z tego, co boże. Być może to, co boże jest tak bardzo w niej ukryte, że w zasadzie drugi człowiek *de facto* zachowuje się i zawsze zachowywał się będzie jako jedynie byt przyrodniczo-psychologiczny?

Współczesny liberalny kwakryzm, nie będąc religią w zwyczajnym tego słowa rozumieniu, jest w istocie zbiorową metodą zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami duchowo-religijnymi. Kwakryzm ten jest nade wszystko przesłaniem grupy osób poszukujących duchowej lub/i religijnej prawdy. Tylko tak rozumiany może pojmować siebie jako jednolitą grupę religijną. Tylko jako wspólnota osób poszukująca duchowo-religijnej prawdy kwakryzm może wyjść naprzeciw światu, proponując mu swoją przyjacielską wizję, której nie mogą mu zaproponować z natury wykluczające religie czy światopoglądy.

Kwakerska metoda zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami duchowo-religijnymi może przejawiać się na różne sposoby. Może przejawiać się w uświadomieniu, że jedynie przez słuchanie rzeczywistości

(bądź Rzeczywistości) istnieje szansa na szczerą wobec siebie, innych ludzi czy Boga. Ujawnia się w przekonaniu, że w zwyczajnym biegu wypadków słowa zdają się mniej służyć ludziom do opisania faktów, co do ich omijania bądź tłumienia. W ten sposób milczące spotkanie kultowe stanowi zarówno miejsce, w którym człowiek jest w stanie stanąć oko w oko z samym sobą, jak również modelem, który dostarcza wzoru do doświadczania siebie po zakończeniu kultu, w codziennym życiu.

Liberalny kwakryzm rozumiany jako metoda pozwala również uwolnić się od pewnych, typowych dla każdej grupy religijnej błędów. Albowiem podczas gdy jednostka może stosunkowo sprawnie uświadomić sobie swoje błędy i je przezwyciężyć, grupa religijna ma tendencję do ich petryfikacji i niekiedy sakralizacji. Tym samym stwarza swoim członkom herkulesowe wręcz zadanie ich przezwyciężenia¹². Domniemana niepewność teologiczna liberalnych kwaków, o której mówi Pink Dandelion, byłaby z tego punktu widzenia korzyścią, gdyż, jak to już było wspomniane, uniemożliwiałaby typową dla wielu – jeżeli nie dla wszystkich religii – samosakralizację.

Wprawdzie milczenie kultu kwakerskiego nie aprobuje zbyt wielu rozwiniętych treściowo prawd, pozwala jednak na ich ujawnienie się w świadomości samotnej i indywidualnej, tej, która w istotnej mierze odpowiedzialna jest za powstawanie światopoglądu. Doświadczenie bowiem poucza, że, zgodnie ze znanym powiedzeniem, w swoim najbardziej kluczowym, intymnym rdzeniu religia to to, co człowiek czyni ze swoją samotnością¹³. Nie ma chyba wiele form religijności czy duchowości, które równie jak liberalny kwakryzm potwierdzałyby to zdanie. Nie ma również chyba wiele form religijności czy duchowości, które dla poszukiwań w samotności stwarzałyby równie bezpieczne warunki

---

¹² Por. zdanie wypowiedziane w tym samym duchu: „Kiedyś pewien człowiek powiedział: «Otrzymałem dość dobre wykształcenie, wiele lat zajęło mi jego przezwycięzenie»” (De Mello 1992, 79).

¹³ W wersji angielskiej: “Religion is what you do with your solitude”. Por. także: „Religion is what the individual does with his own solitariness” (Whitehead 1926, 16).

przez społeczne kultywowanie niepewności jako swoistej *political correctness* grupy.

W tym sensie kwakerski milczący kult rozróżnia to, co w tradycjach religijnych jest niezmiennie mieszane. A mieszane jest z natury samotne dochodzenie jednostek do prawd religijnych z nabożeństwami, które niczego nie odkrywają, a powtarzają tylko to, co już kiedyś, przed wiekami, zostało ustalone. Kwakerski kult zdaje się zatem ratować jednostkę przed alienacją, w której człowiek nie może nic pojąć z siebie, kiedy stosuje do swej egzystencji „święte” kategorie sformułowane przez jego grupę religijną. Na przykład dawny, chrześcijański nacisk na wyzwolenie się z grzechu jest chyba dzisiaj mniej istotny w kontekście współczesnego pragnienia wyzwolenia się od ignorancji, depresji czy rozpacz. Nie mniej formuły chrześcijańskich katechizmów wciąż koncentrują się na grzechach, nawet na tak niemożliwym jak grzech pierworodny (zob. Kaźmierczak 2014, 203-214), co gorsza grożą za nie wiecznymi karami po śmierci.

Kwakryzm jako metoda zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami duchowymi przejawia się w końcu w stwarzaniu atmosfery akceptacji dla jednostek, które mogą, jak się zdaje, liczyć na to, że każde szczere wobec samego siebie i innego poszukiwanie duchowe spotka się w gronie innych kwaków ze zrozumieniem, zaciekawieniem, wysłuchaniem czy dialogiem. Zasadą kwakerskiej metody jest to, że bez względu na to, czy światopogląd drugiego jest podobny do naszego czy takim nie jest, należy wysłuchać i po przyjacielsku przyjąć jego opowieść o jego rozwoju duchowo-religijnym. Znalazł się przecież w gronie przyjaciół [*Friends*].

W świecie, w którym tradycyjne światopoglądy religijne zderzają się ze sobą z całą gwałtownością, burząc się nawzajem i zmuszając zdeorientowane jednostki albo do poczucia bezsensu, albo do samodzielnych, indywidualnych poszukiwań, kwakrzy proponują wizję religijnej społeczności milczącej, milczącej, gdyż nacechowanej szacunkiem wobec odmiennych dróg poszukiwania i frustracją z powodu niemożności ich pogodzenia.

Czy rzeczywiście „absolutne być może”?

Wróćmy do formuły zaproponowanej przez Pinka Dandeliona, dotyczącej stopnia niepewności kwaków liberalnych. Jak pamiętamy, powiedział on, że sednem publicznego życia religijnego kwaków liberalnych jest swoista wiara w „absolutne być może”. Osoby, które doświadczyły Boga na sposób teistyczny, miałyby się nieraz czy zawsze czuć zbyt onieśmielone, aby zaświadczyć o swoim doświadczeniu publicznie na milczącym nabożeństwie. W odpowiedzi na ten zarzut zostało powiedziane wcześniej, że niepewność dominująca na publicznych spotkaniach religijnych nie musi być traktowana jako zagrożenie, ale, odwrotnie, jak pewien obszar dający poczucie bezpieczeństwa, w którym jednostka może swobodnie poszukiwać samotnej pewności.

Przyjrzyjmy się sprawie bliżej. Otóż faktycznie okazuje się, że jeśli w sferze publicznej dominowałoby „absolutne być może”, oznaczałoby to, że każda wygłoszona podczas milczącego nabożeństwa wypowiedź (*vocal ministry*), w której nie wygłasza się zdań wynikającej z tej absolutnej niepewności, jest czy powinna być w zasadzie anulowana z chwilą jej wygłoszenia. To prowadziłoby do wniosku, że sfera ta jest opresyjna wobec tych, którzy chcieliby zakomunikować innym kwakrom o jakiejś swojej pewności. Gdybyśmy rzeczywiście uznali trafność tezy Dandeliona, nie byłibyśmy zatem w stanie uzyskać poczucia bezpieczeństwa dzięki niejako przymusowej niepewności w sferze publicznej. Gdyby rzeczywiście Dandelion miał rację, mielibyśmy faktycznie do czynienia z wyjątkową, niepokojącą sytuacją również dlatego, że społeczność kwaków liberalnych nie byłaby naprawdę milcząca, czyli neutralna wobec indywidualnych poszukiwań. Przynosiłaby bowiem schronienie jedynie dla absolutnie „niepewnych”. Gdyby tak było, kwakryzm liberalny nie byłby metodą zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami, ale z góry przesądzałby sprawę na rzecz jednej ze światopoglądowych opcji albo raczej na rzecz braku wszelkiej opcji.

Wydaje się, że nie sposób najpierw odnieść się do stanowiska Dandeliona bez wskazania na niejednoznaczność, zawartą w jego pismach.

Zachodzi mianowicie pytanie, czy jego wypowiedź o „absolutnym być może” nie kłóci się z innymi jego wypowiedziami, w których stwierdza, że myślenie kwakerskie uznaje „sakralizację milczenia” (Dandelion 1996, xv). Mówiąc, że myślenie to uznaje milczenie za swego rodzaju świętość, Dandelion sugeruje, iż to ono, a nie niepewność, jest wartością nadrzędną. Milczenie bowiem, zauważmy, jest poza wszelką pewnością czy niepewnością. Jeżeli ktoś milczy, nie wiadomo, czy wszystko wie, czy też nie wie niczego, czy wszystkiego jest pewny czy też niepewny jest niczego.

Trudno stwierdzić, którą z tych dwóch wypowiedzi Dandeliona należałoby uznać za bardziej miarodajną dla jego rzeczywistych poglądów i która lepiej opisywałaby rzeczywistość. Odnieśmy się zatem odrębnie do obydwóch tez, zakładając zarazem, że być może w jednym lub w drugim przypadku faktycznie odnosimy się do rzeczywistej mentalności kwaków liberalnych.

Otóż dotychczasowe rozważania wskazujące na kwakryzm liberalny jako metodę życia duchowo-religijnego, która gromadzi ludzi poszukujących prawdy duchowo-religijnej, korespondowałyby z pewnością z tezą o wyróżnionej roli milczenia. Milczenie grupy gwarantuje niezakłócone poszukiwanie duchowe jednostki. Jeżeli rzeczywiście sakralizacja milczenia miałyby miejsce w liberalnym kwakryzmie, doznałby co najwyżej szwanku status wypowiedzi podczas milczących nabożeństw (*vocal ministry*), natomiast nienaruszona pozostałaby zasada, iż sednem kwakryzmu są indywidualne poszukiwania duchowe.

Tak się przedstawia sprawa w perspektywie teoretycznej, idealnej. W perspektywie praktycznej bowiem teza o sakralizacji milczenia nie wydaje się trafna. W rzeczywistości bowiem milczenie jest w różnych spotkaniach kultowych ciągle zrywane właśnie poprzez *vocal ministry* i rzadko toczy się bez tego nauczania.

Również nie o rzeczywistości, ale o pewnym ideale zdawałby się mówić Dandelion, kiedy uznaje absolutną niepewność za cechę kwakryzmu liberalnego. Jego teza zmuszałaby nas do dokonania

pewnego rozróżnienia. Powinniśmy mianowicie odróżnić między „twardą” a „miękką” niepewnością. „Twarda” dotyczyłaby absolutnej niepewności, o której mówił Pink Dandelion, „miękką” – niepewności, która nie jest absolutna, ale która ciągle nawiedzana jest przez rozmaite formy pewności. Twarda niepewność jest jak morska forteca, do której nie ma przystępu żaden okręt pewności, miękka niepewność jest jak port, do którego przyplływają na różny okres rozmaite okręty pewności. Twarda niepewność ma charakter jakiejś zasady logicznej, miękka byłaby bardziej zbliżona do rzeczywistego życia psychicznego, w której zasady logiczne nie obowiązują w stopniu absolutnym.

Zwróćmy uwagę, że konsekwencje, jakie można wyciągnąć z tego rozróżnienia, wskazują na trudności koncepcji Dandeliona. Przecież nie sposób przyjąć, że życie społeczne toczy się według bezwzględnych zasad logiki i że niepewność, która jest żywiona w społeczności kwakerskiej, będzie rzeczywiście twarda. Życie społeczne jest do pewnego stopnia żywiołem, kierowanym rozmaitymi tendencjami, które niekiedy pozostają wobec siebie w sprzeczności. Z tego punktu widzenia należałoby przyjąć, że teza o „absolutnym być może” jest tezą nieco abstrakcyjną, oderwaną od realnych warunków, w jakich toczy się wszelkie życie społeczne jako takie. Nie da się przecież wytworzyć absolutnej niepewności – nie da się również postawić jej jako ideału, do którego mogłyby dążyć jednostki czy grupy. Pojawia się trudność z wyobrazeniem sobie, jak w ogóle mogłoby wyglądać przekonywanie członków grupy do dążenia do tego ideału?

I faktycznie brytyjska scena kwakerska nie wygląda na absolutnie niepewną. Zauważmy najpierw na przykład, że z cytowanych już tutaj rezultatów badań brytyjskich kwaków przeprowadzonych przez Jennifer Hampton wynika, że bardzo duża liczba brytyjskich kwaków, jeżeli nie po prostu ich większość, wierzy w Boga. Jest to 32 procent kwaków brytyjskich, którzy należą do grupy teistycznej; jest to też 55 procent osób należących do grupy „liberalnej”, która stanowi 50 procent całości kwaków brytyjskich oraz 9 procent osób należących do grupy nie-teistycznej (stanowiącej 18 procent wszystkich kwaków brytyjskich).

Co więcej, według badań przeprowadzonych przez inną socjolożkę, Kate Mellor, do chrześcijaństwa zdaje się przyznawać jeszcze więcej kwaków brytyjskich. Według jej badań przeprowadzonych w 2005 r. i 2006 r. na próbie 1006 brytyjskich kwaków i uczestników nabożeństw aż 80 procent określiło się jako chrześcijanie, a 87 procent z tych, którzy odpowiedzieli, stwierdzili, że określiliby się jako chrześcijanie w sondażu podczas spisu ludności. Według jej badań 90 procent z tych, którzy odpowiedzieli na zaproszenie do wzięcia udziału w sondażu, stwierdziło, że wierzy w Boga. Konkluzją wysuniętą z badań przez Kate Mellor jest teza, że członkowie brytyjskiego Religijnego Towarzystwa Przyjaciół są nadal skoncentrowani na Chrystusie i wyznają teizm¹⁴.

W świetle tych obserwacji można zdecydowanie stwierdzić, że niepewność, która cechuje sferę publiczną życia kwakerskiego, w żadnym wypadku nie jest twarda, w określonym przed chwilą sensie. Można bowiem przypuszczać, że, statystycznie rzecz biorąc, wypowiedź teistyczna czy chrześcijańska na milczącym nabożeństwie może się spotkać z jakimś stopniem aprobaty, a przynajmniej nie spotka się z dużym stopniem dezaprobaty. Skoro przekonanie o istnieniu Boga bardzo daleko wybiega poza surowe zasady sceptycyzmu, trudno zgodzić się z tezą o totalności sceptycyzmu, o „absolutnym być może” jako atmosferze niepodzielnie królującej na publicznych spotkaniach religijnych brytyjskich kwaków. Można więc powiedzieć, że jeżeli sfera publiczna tych kwaków nie jest permissywna, to daleko jej jeszcze do sytuacji, w której trzeba by ją określać jako opresyjną, jako niosącą w sobie swego rodzaju sceptyczny totalitaryzm. Jeżeli jednak rzeczywiście tak by się rzeczy miały ze stanem faktycznym, jakie są podstawy, by przypuszczać, że „absolutne być może” mogłoby być ideałem, do którego jakoś dążą wszyscy uczestnicy kwakerskich spotkań?

---

¹⁴ Mellor 2008, 70. Swoją drogą warto byłoby zastanowić się nad wiarygodnością obydwóch badań socjologicznych. Jeżeli w badaniu J. Hampton niewiele więcej niż 50 procent określa się jako teiści, a w badaniu K. Mellor czyni to aż 90 procent, wówczas mogą pojawić się wątpliwości co do wiarygodności obu tych badań.

Pojawia się również inne, wcześniej wzmiankowane pytanie. Czym byłaby odwrotność rzekomego sceptycyzmu, której Pink Dandelion zdaje się oczekiwać? W jakiej liczbie pewnych twierdzeń miałyby się wyrażać postawa teistyczna, którą kwakrzy powinni jego zdaniem przyjąć w domenie publicznej? Zapewne nie chodzi tu o tę pewność, jaką reprezentują duchowni rozmaitych kościołów czy religii, wygłaszając dziesiątki, a nawet setki twierdzeń religijnych. Opierając się w swych poszukiwaniach duchowo-religijnych na własnym doświadczeniu, czy kwakrzy mogliby spodziewać się, że w doświadczeniu tym otrzymają tak olbrzymi zbiór prawd religijnych, jakim dysponują rozmaite religie? Czy mogą liczyć na to, że doświadczenia poszczególnych osób będą tak do siebie podobne, że ustanowią podstawy szerszego, niemilczącego credo? Czy mogą liczyć na to, że, dodatkowo, poziom pewności uzyskanych poprzez doświadczenie prawd może być kiedykolwiek tak samo duży, jak poziom asercji, typowy dla kościelnych deklaracji? Odpowiedzi na te pytania wydają się oczywiste.

Sceptycyzm a pokój

Zapytajmy także, czy współcześni kwakrzy, nie stroniąc od jakiejś dozy sceptycyzmu, nie wyprowadzają pewnej lekcji z historii przemocy w religiach. Czy nie są świadomi tego, jak często w dziejach religii poczucie religijnej pewności prowadziło do fizycznej lub tylko symbolicznej przemocy wobec tych, którzy rzekomej prawdy nie uznawali? Istnieje przemoc symboliczna w religii, która może okazać się tym gwałtowniejsza, im bardziej człowiek posługuje się potężnym, numinotycznym terminem „Bóg”. Czy poza tym nie istnieje groźba takiej przemocy z powodu nawiązywania do tradycji chrześcijańskiej, której korzenie tkwią w Biblii, księgi tak bardzo moralnie ambiwalentnej, i która dopiero niedawno – ale i to w różnych krajach niekoniecznie w równym stopniu – wyparła się wielowiekowego wiązania kościoła z państwem? Jest być może symptomatyczne, że nawet na obszarze szeroko rozumianego kwakryzmu, odczuwa się niekiedy ten problem. W amerykańskiej

organizacji kwakerskiej, skupiającej w Stanach Zjednoczonych zarówno kwaków ewangelikalnych, jak i liberalnych, *Friends United Meeting*, ci ostatni wyznają, że ci pierwsi niekiedy znęcają się nad nimi za pomocą raniących przemów i kazań, którym przypisują boską sankcję (Hamm 2003, 149).

W tym świetle zasadne jest pytanie, czy atmosfera sceptyczna, jaka funkcjonuje w sferze publicznej liberalnego kwakryzmu nie jest przypadkiem rzeczywistym wyrazem podkreślenia pokoju jako jego kluczowej wartości. Z pewnością w atmosferze sceptycyzmu trudniej sformułować tezy, które mogłyby kogoś ranić. Niepewność na pewno nakazywałaby raczej wycofać się z twierdzeń, które rodziłyby czyjeś cierpienie. W innym przypadku trzeba by uznać, że niespodziewaną prawdą niewątpliwą okazałaby się wtedy potrzeba okrucieństwa! Trudno również wyobrazić sobie grupę, która wypisując na sztandarach wielkie znaki zapytania, dążyłaby do dyskryminacji kogokolwiek.

W świetle tych rozważań zrozumiała jest sytuacja, że niektórzy liberalni kwakrzy – zwłaszcza ci zorganizowani w *Universalist Quaker Group*¹⁵ – widzą narzędzie pokoju w uniwersalizmie czy pluralizmie religijnym (stanowiska te głoszą, jak wiadomo, że we wszystkich religiach zawarta jest ta sama część prawdy). Rodzi się bowiem faktycznie obawa, że przywoływanie najważniejszych dla danej religii symboli czy postaci może łatwo prowadzić do zrywania więzi międzyludzkich. Może prowadzić do takich skutków, gdyż te symbole czy postaci wykluczają postaci i symbole innych religii. Jeden z uniwersalistycznie myślących kwaków faktycznie zauważa, że „wyrażenie «Jezus Chrystus» niosło ze sobą tak duży teologiczny bagaż, że stało się przeszkodą między mną a tymi, do których chciałem dotrzeć” (Penn 1998, 16). Chuck Fager, znany amerykański kwakier liberalny, dostrzega podobne niebezpieczeństwo w tradycyjnym chrześcijaństwie. Jego zdaniem dla niektórych uniwersalistycznych kwaków Chrystus jest „symbolem wykluczenia

¹⁵ Zob. stronę tej grupy: <http://qug.org.uk>.

i dominacji. Chrystus jest używany do tego, aby wyznaczać jasne granice między tym, co wewnątrz a tym, co na zewnątrz grupy [...]. To albo/albo myślenia określa wyższe i niższe, i wspiera prawo wyższego do dominacji nad niższym” (Fager 1996, 155).

***

Podsumowując, można powiedzieć, że teza Pinka Dandeliona o istnieniu totalnego sceptycyzmu w liberalnym kwakryzmie nie koresponduje z badaniami socjologicznymi, według których większość kwaków liberalnych w Wielkiej Brytanii definiuje się jako teiści bądź chrześcijanie. Nie zgadza się również ze spostrzeżeniami psychologicznymi, które skłaniają nas do wniosku, że niemożliwy jest całkowity sceptycyzm w grupie społecznej, która wszak złożona jest z żywych jednostek, a nie jedynie z intelektów. W artykule zostało również pokazane, że miękka forma niepewności jest czymś naturalnym i być może niezbędnym w łonie liberalnego kwakryzmu, o ile zostanie pojęty on przede wszystkim jako metoda zarządzania indywidualnymi poszukiwaniami duchowo-religijnymi. Tak rozumiana niepewność w tak pojętym kwakryzmie zdaje się uniemożliwiać samosakralizację grupy, a poszukującym jednostkom dostarczać niezbędnego poczucia bezpieczeństwa. Umiarkowana niepewność wydaje się również naturalnym rezultatem typowego dla liberalnego kwakryzmu odrzucenia jakiegokolwiek credo, pism świętych czy autorytetów religijnych. Wszelką bowiem pewność, zwłaszcza tę społecznie uznaną, można by bowiem zbudować jedynie na takich zewnętrznych podstawach. Jako że za pomocą twierdzeń pewnych można wywierać na innych przemoc fizyczną czy symboliczną, niepewność koresponduje również z jedną z najważniejszych wartości kwakryzmu, jaką jest pokój. Teza Dandeliona da się może tłumaczyć rozczarowaniem zdecydowanego teisty, którym Dandelion jest, stojącego przed własną grupą wyznaniową, która jeszcze niedawno była całkowicie teistyczna, a która obecnie jest już nieodwracalnie pluralistyczna.

Bibliografia

- Advices and Queries. The Yearly Meeting of the Religious Society of Friends (Quakers) in Britain.* 2008. Brak miejsca wydania.
- Barbour, Hugh. 1964. *The Quakers in Puritan England.* New Haven/London: Friends United Press.
- Dandelion, Pink. 1996. *A Sociological Analysis of the Theology of Quakers. The Silent Revolution.* Lewiston/New York/Lampeter: E. Mellen Press.
- Dandelion, Pink. 2004. „Conclusions: the Nature of Quaker Studies.” W *The Creation of Quaker Theory. Insider Perspectives*, ed. Pink Dandelion, 226-238. Aldershot: Ashgate.
- Dandelion, Pink. 2007. *An Introduction to Quakerism.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Dandelion, Pink. 2008a. „The Creation of Coherence: The ‘Quaker Double-Culture’ and the ‘Absolute Perhaps’”. W *The Quaker Condition. The Sociology of Liberal Religion*, ed. Pink Dandelion, Peter Collin, 22-37. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Dandelion, Pink. 2008b. *The Quakers. A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.
- Dandelion, Pink. 2014. *Open for Transformation. Being Quaker. The 2014 Swarthmore Lecture.* London: Quaker Books.
- Davie, Martin. 1997. *British Quaker Theology Since 1895.* New York/Queenston/Lampeter: Edwin Mellen Press.
- Davie, Martin. 2004. „Reflections on an Ecumenical Pilgrimage.” W *The Creation of Quaker Theory. Insider Perspectives*, ed. Pink Dandelion, 188-205. Aldershot: Ashgate.
- De Mello, Anthony. 1992. *Awareness. Conversations with Masters.* New York: Image.
- Fager, Chuck. 1996. *Without Apology. The Heroes, the Heritage and the Hope of Liberal Quakerism.* Media, PA: Kimo Press.
- Hamm, Thomas D. 2003. *Quakers in America.* New York: Columbia University Press.

- Hampton, Jennifer. 2013. „British Quaker Survey. Examining Religious Beliefs and Practices in the 21st Century.” Niepublikowana prac magisterska, University of Lancaster. Dostęp 2014.12.06. https://www.woodbrooke.org.uk/data/files/CPQS/British_Quaker_survey_2013_initial_findings.pdf
- Kaźmierczak, Zbigniew. 2014. *Jan Paweł II w labiryncie ciała. O nieczy- stych małżonkach, obowiązku cierpienia i mglistych początkach istoty ludzkiej*. Warszawa: Książka i Prasa.
- Mellor, Kate. 2008. „The Question of Christianity”. W *The Quaker Condition. The Sociology of a Liberal Religion*, ed. Pink Dandelion and Peter Collins, 70-87. Cambridge Scholars Publishing.
- Penn, Su. 1998. „Perversions.” *Friends Journal* 44 (June): 16.
- Quaker Faith and Practice. The Book of Christian Discipline of the Yearly Meeting of the Religious Society of Friends (Quakers) in Britain*. 1998. London: The Yearly Meeting of the Religious Society of Friends (Quakers) in Britain.
- Whitehead, Alfred North. 1926. *Religion in the Making*. New York: The Macmillan Company.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXI

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2019

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 12,6

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- KALINA WOJCIECHOWSKA, *Rekontekstualizacja i reinterpretacja Psalmu 18[17], 5a i Ps 16[15], 8-11 w kazaniu Piotra w Dz 2, 22-33*..... 587
- JERZY OSTARCZUK, *Кириллическое рукописное Евангелие-апракос конца (втор. пол.?) XII в.: Национальная библиотека св. Кирилла и Мефодия в Софии № 25, Одесский Археологический музей № 59625 и Библиотека Российской академии наук в Санкт-Петербурге № 4.5.22. Проблема типологической классификации*..... 611
- СЕРГЕЙ ШУМИЛО, *Участие в антиуниинном сопротивлении в Украине игумена Афонского Пантелеимонова монастыря архимандрита Матфея и его связи с Иоанном Вишенским и Киприаном Острожаниным*..... 631
- ANDRZEJ BACZYŃSKI, *Trynitarny wymiar tajemnicy Kościoła* 651
- ARTUR ALEKSIEJUK, *Naukowo-badawcza eksploracja ludzkich zarodków w dyskursie bioetyczno-teologicznym wybranych Kościołów ewangelicko-reformowanych*..... 675
- JAKUB KOSTIUCZUK, *Dlaczego prawosławni świętowali Wielkanoc tydzień później?* 723
- ZBIGNIEW KAŻMIERCZAK, *Niepewność poznawcza jako element liberalnego kwakryzmu* 743
- RENATA NOWAKOWSKA-SIUTA, *Autopercepcje przyszłych nauczycieli w konfrontacji z funkcjami i zadaniami współczesnego uniwersytetu* 763
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Nauczanie religii a kwestia neutralności światopoglądowej i świeckości szkoły w Polsce* 785

MATERIAŁY

- BOGUSŁAW MILERSKI, *Kazanie inauguracyjne (J 1, 1-5)* 811
- JOANNA TOKARSKA-BAKIR, *Odwaga* 817
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Dwa międzywojenne projekty ustaw o uznawaniu związków religijnych w Polsce* 825

RECENZJE

- Orłowski, Mariusz. 2018. *Puławscy zielonoświątkowcy. Kościół Chrześcijań-
jan Wiary Ewangelicznej w Puławach w latach 1991-1995*. Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe Semper, ss. 115 (JAN MIRONCZUK)..... 833
- Stella-Sawicki, Marek A. 2018. *A Contextual Chronology of The Sovereign
Military Hospitaller Order of St John of Jerusalem of Rhodos and of
Malta. Defence of the Faith and humble Service of the Poor and the Sick
1099-2018 A.D. Without a final chapter*. Londinium: MSS Consulting
London, ss. 500 (ANDRZEJ F. DZIUBA)..... 837

KRONIKA

- IV Studencko-Doktorancka Konferencja Naukowa Teologów (7-8 czerwca
2019)* (ARTUR JEMIELITA)..... 845
- Inauguracja roku akademickiego 2019/2020 (3 października 2019)*
(JERZY BETLEJKO)..... 849
- Konferencja Rzecznika Praw Obywatelskich i Chrześcijańskiej Akademii
Teologicznej w Warszawie pt. „(Nie)zapomniane cmentarze” (23 paź-
dziernika 2019)* (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI)..... 853
- Konferencja naukowa: „Ulryk Zwingli. 500 lat Reformacji w Zurychu”
(6 listopada 2019)* (RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, AGNIESZKA TERESA
TYS)..... 857
- Wykaz autorów 860
- Recenzenci „Rocznika Teologicznego” w roku 2019 861

Contents

ARTICLES

- KALINA WOJCIECHOWSKA, *Recontextualization and Reinterpretation of Psalm 18 [17]:5a and Psalm 16 [15]:8-11 in Peter's First Speech (Acts 2:22-33)*..... 587
- JERZY OSTAPCZUK, *Cyrillic Lectionary Gospel Manuscript from the end (2nd half?) of 12th century: Cyril and Methodius National Library of Bulgaria No 25, Odessa Archaeological Museum No 59625 and Library of Russian Academy of Science in Saint-Petersburg No 4.5.22. Typological Classification*..... 611
- SERGEJ ŠUMILO, *Participation in the Anti-Union Resistance in Ukraine of the Abbot of the Athos Panteleimon Monastery Archimandrite Matthew and the Aphonites John Vishensky and Kiprian Ostrozhnin*..... 631
- ANDRZEJ BACZYŃSKI, *The Trinitarian Dimension of the Mystery of the Church*..... 651
- ARTUR ALEKSIEJUK, *Scientific Exploration into Human Embryos in the Bio-ethical Discourse of Selected Evangelical Reformed Churches* 675
- JAKUB KOSTIUCZUK, *Why did Orthodox believers celebrate Easter a week later?* 723
- ZBIGNIEW KAŻMIERCZAK, *Cognitive Incertitude as an Element of Liberal Quakerism* 743
- RENATA NOWAKOWSKA-SIUTA, *Agency and communion. Future teachers' self-perceptions in confrontation with functions and tasks of contemporary University* 763
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Teaching of religion and the issue of worldview neutrality and secular character of schools in Poland*..... 785

MATERIALS

- BOGUSŁAW MILERSKI, *Inaugural sermon (Joh. 1:1-5)*..... 811
- JOANNA TOKARSKA-BAKIR, *Courage*..... 817
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Two interwar bills on the recognition of religious associations in Poland* 825

REVIEWS

- Orłowski, Mariusz. 2018. *Puławscy zielonoświątkowcy. Kościół Chrześcijański Wiary Ewangelicznej w Puławach w latach 1991-1995*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, pp. 115 (JAN MIRONCZUK)..... 833
- Stella-Sawicki, Marek A. 2018. *A Contextual Chronology of The Sovereign Military Hospitaller Order of St John of Jerusalem of Rhodos and of Malta. Defence of the Faith and humble Service of the Poor and the Sick 1099-2018 A.D. Without a final chapter*. Londinium: MSS Consulting London, pp. 500 (ANDRZEJ F. DZIUBA)..... 837

CHRONICLE

- IV Student-Doctoral Scientific Theological Conference (7-8 June 2019)*
(ARTUR JEMIELITA)..... 845
- Inauguration of the academic year 2019/2020 (3 October 2019)*
(JERZY BETLEJKO)..... 849
- The conference of the Ombudsman and the Christian Theological Academy in Warsaw entitled: “(Un)forgotten cemeteries” (23 October 2019)*
(TADEUSZ J. ZIELIŃSKI) 853
- Scientific conference: “Ulrich Zwingli. 500 years of the Reformation in Zurich” (6 November 2019)* (RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, AGNIESZKA TERESA TYS)..... 857
- List of authors 860
- List of reviewers of "Theological Yearbook" in 2019 861

Wykaz autorów

Kalina Wojciechowska, k.wojciechowska@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jerzy Ostapczuk, jostap@wp.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa.

Sergej Šumilo, sergshumilo@gmail.com, 126 Velyka Vasyl-kivska St., office 1, Kyiv, Ukraine, 03150

Andrzej Baczyński, xbaczynski@op.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Artur Aleksiejuk, a.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jakub Kostiuczuk, abpjakub@orthodox.bialystok.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Zbigniew Kaźmierczak, zkazmierczak@gmail.com, Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filozofii, Pl. NZS 1, 15-420 Białystok

Renata Nowakowska-Siuta, r.nowakowska@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Tadeusz J. Zieliński, tjz@onet.eu, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Joanna Tokarska-Bakir, joanna.tokarska-bakir@ispan.waw.pl, Instytut Sławiastyki PAN, ul. Bartoszewicza 1b m. 17, 00-337 Warszawa